

Összegzés

A Keleti Baráti Kör 1936-ban komáromi, „nyugati mintára” jön létre, és 1947-ig, betiltásáig, működik. Soha nem indul újra.

A tízéves működés sikere és hatékonysága, az Istentől rendelt kegyelmi időn túl, meglátásom szerint a következő négy összetevőben kereshető:

1. Magasan kvalifikált szakemberek baráti-kollegiális, a gyakorlati missziót vivők köre.

2. Lelki otthont, vezetést, kívánt adni minden tagjának, elkötelezett önkéntesének, függetlenül végzettségétől. Nagy szerepet kapnak a laikusok: egyetemes papságot gyakorolnak.

3. A dogmatikai egység, egyet jelentett az egyenlő anyagi teherhordozással. Adakozásból képesek lettek állásokat fenntartani, könyvkereskedést beindítani, tagjaikat tovább képezni és támogatni a nehéz évek alatt is.

4. Megmaradt helyi kezdeményezésnek. A helyi problémákra, helyi válaszokat találtak, mivel felelősséget vállaltak a környezetükért, a rajuk bízottakért.

Róbert Péter:¹

Reformátusság és zsidóság

Félezer év alatt a zsidóságból sarjadt kereszténység és a belőle kifejlődött protestantizmus állandó érintkezésben volt egymással. Ennek a kapcsolatnak egyaránt voltak pozitív és negatív mozzanatai, következményei. Kezdjük az elején, térjünk vissza a kezdetekhez!

Luther zsidószemlélete

Van egy zsidó legenda: 1483. november 10-én a szentföldi Cfat város zsinagógájában a rabbi az esti ima után mozdulatlanul, behunyt szemmel állt, szemlátomást lelke messze járt. Hívei aggódó kérdésére megrezzent és így szólt: „Nagy nap van ma. Messze nyugaton megszületett valaki a világ és a mi javunkra: hajnalodik számunkra.” Ez volt Luther Márton születésnapja. Milyen volt a zsidók helyzete az ő fellépésekor? Bizony nem látszott sorsukon, hogy vége a sötét középkornak. Velencében 1516-ban szorították a zsidókat elkerített városnegyedbe, a gettóba (a név máig fennmaradt), a gazdag és előkelő spanyol zsidóság kiűzve keresett menedéket és az Európában egyeduralkodó egyház nem fékezte a zsidók elleni gyűlöletet. Még a nagy gondolkodó is így írt a kölni inkvizitornak: „Ha keresztényi dolog a zsidókat gyűlölni, mi itt valamennyien jó keresztények vagyunk.” Kivételnek számítottak az olyan kortársak, mint Marsilio Ficino, a firenzei új platonista, aki az emberiség általa vallott „szellemi egységét” a zsidókra is kiterjesztette, vagy később Johan Reuchlin, aki 1511-ben egyházi vitában védte a zsidókat, javasolva a héber nyelv tanítását az egyetemeken, fellépése mögött már a reformációban ki-robbanó ellentétek húzódtak meg. Miután Luther a Bibliát hirdetve kezdte meg harcát, hamar megtalálta az utat a Biblia népéhez. Pályája elején „Jézus Krisztus született zsidó volt” című könyvében így írt:

¹ Dr. Róbert Péter, docens, Országos Rabbiképző-Zsidó Egyetem, Budapest. E-mail: robert.miklosne@chello.hu

„A mi bolondjaink, a pápák, püspökök és szerzetesek akképpen bántak el eddig a zsidókkal, hogy aki jó keresztény volt, az inkább zsidó akart volna lenni. És ha én zsidó lettem volna és láttam volna, hogy ilyen fajankók uralkodnak a kereszténységen, úgy inkább disznó lettem volna mint keresztény, mert úgy bántak a zsidókkal, mintha ezek kutyák lennének és nem emberek és semmi egyebet nem csináltak, mint hogy szidták őket és elvették vagyonukat... Én azt remélem, hogyha a zsidókkal barátságosan bánnak és a Szentírásra finoman megtanítják őket, úgy belőlük sok igaz keresztény lesz...” Ez a várakozása nem vált valóra, pedig még azt is elismerte: „A zsidók a vérszerinti keresztények. Mi sógorok vagyunk és idegenek, ők azonban vérbarátai és testvérei a mi Urunknak, közelebb vannak Krisztushoz mint mi.” De a zsidók nem csatlakoztak az újfajta kereszténységhez sem és a csalódott Luther ellenük fordult.² Két könyvet is írt ellenük, olyan stílusban, hogy Bullinger svájci reformátor szerint: „Mintha valami disznópásztor írta volna ezeket, nem pedig egy híres lelkipásztor.” Későbbi kijelentéseit az egyébként kereszténység ellenes náci is felhasználta, pl. a *Jud Süss* című 1941-es propaganda-filmben idézik egy mondását, Julius Streicher pedig, a Stürmer antiszemita újság kiadója még a nürnbergi per vádlottjaként is hivatkozott rá. Sajnos nem érte be szóbeli támadásokkal: 1537-ben szerepe volt a zsidók Szászországból való kiutasításában, az 1540-es években több német városból az ő kezdeményezésére kellett távozniuk. Ezért Németországban egyes hitközségek inkább a császárt támogatták, amíg az ellenreformáció fel nem lépett ellenük. Ennek ellenére a protestantizmus megjelenése végső soron hasznára volt a zsidóknak, mivel megtörte Európa hitbeli homogenitását és megszűnt a zsidóknak, mint egyetlen másvallású csoportnak az unikális elszigeteltsége. Európa nagy részén visszaszorult a szerzeteseknek, ennek a fanatikus csoportnak a befolyása. Kulturálisan pedig a reformáció felkeltette az érdeklődést a héber tanulmányok és az Ótestamentum iránt. „A reformációval Jeruzsálem győzött Róma felett” hirdették, de ez a város

² Egy évezreddel előbb Mohamed is így járt a zsidókkal.

már nem a zsidó királyság egykori fővárosa volt.³ Gyakran hivatkoztak az Ószövetségre, de a köztük élő zsidókat többnyire nem tekintették Isten választott népének.

Kálvin és a zsidók

A református vallás megalapítója nem foglalkozott a korabeli zsidósággal, nem is nagyon találkozhatott velük, hiszen Genfből már 1490-ben kiűzték őket, de teológiai munkássága során érintenie kellett bizonyos összefüggéseket. „Válasz egy zsidó kérdéseire és ellenvetéseire” című traktátusában hangsúlyozza az Ó- és Újszövetség egységét, más írásaiban is egyenrangúnak tekintette mindkettőt. Elismerte Izraelt kiválasztott népnek, de csak Isten népe egy részének, bár ők az elsőszülöttek. A „test szerinti Izrael” idegen számára (és Istennek is), ahogy pl. a mohamedánok. Barátságosabb az álláspontja a katolikusokénál, ez kitűnik az 1535-ös francia bibliafordítás negyedik kiadásához másokkal együtt publikált előszavából, ahol meleg szavakkal fordul a zsidókhoz: „Üdv szövetségesünknek, a Sínai szövetség népének... Imádkozunk azért is hogy az Úristennek és Igéjének igaz ismerete birtokában légy, szeretett és tisztelt olvasó, s bárki légy is, szívből féld az Urat. Mert közel állsz hozzánk, és szorosan együtt vagyunk veled Istenben, hiszen Őt tiszteled te is... Imádkozunk hát azért, hogy ez az üdv újra felragyogjék és mindenki számára ismeretes legyen, hogy Jeruzsálemnek temploma és városa – e csodálatos vidék – teljességgel megépüljön...” Szokatlan hang ez abban a korban, amikor a vallásháborúk még a keresztény felekezeteket is véres harcokban állították szembe egymással!

Protestantizmus és zsidó bevándorlás

Protestáns országokban bizonyos diszkrimináció mellett, de megtűrték a zsidók jelenlétét. Jó példa erre Anglia. Még 1290-ben

³ A korabeli keresztény hebraisták zöme ellensége volt a zsidó vallásnak, bár általában elleneztek a vérvádat és más túlkapasokat

kiűzték a zsidókat és ezt hivatalosan be is tartották. Shakespeare darabjaiban szerepelnek, de ő valószínűleg nem találkozott egyel sem. Néhány marannos (keresztény hitre tért zsidó) Spanyolországból és Portugáliából ugyan megjelent, de nem gyakorolhattak zsidó vallást. Ilyen volt Erzsébet királynő később kivégzett orvosa is. A forradalom győzelme után hivatkozni kezdtek arra a bibliai szövegre, hogy a zsidóknak az egész világon szét kell szóródnia, tehát Angliában is. Így engedték meg a XVII. század végén a zsidók letelepedését a brit korona országaiban. Szintén a marannosok voltak az első zsidók Latin-Amerikában. Ezeknek az álkeresztényeknek a titkos csoportjai azonban, ha gyarmati lakóhelyüket angolok vagy hollandok foglalták el, kiléptek a nyilvánosság elé, hitközségeket alapítottak, zsinagógákat építettek. Sajnos a hadiszerecsse változásával néha a település visszakerült spanyol vagy portugál uralom alá. Ilyenkor akadt dolga az inkvizíciónak, égtek a máglyák. Sokan továbbmenekültek biztonságos területre, New York zsidó közösségét is ilyen brazil zsidók alapították 1654-ben az akkor holland területen. Szerencsésebbek voltak azok az álkeresztények akik a spanyol fennhatóság alól felszabaduló Németalföldön laktak. Újra megvallván eredeti zsidó hitüket, közösségeik gazdasági és kulturális virágzásnak indultak. Amszterdamban élt Spinoza és Uriel Acosta is. Poroszországba főleg Lengyelországból érkeztek zsidók, akiket a hugenotta és egyéb protestáns menekültekkel együtt fogadtak be, ha nem is olyan szívesen.

Mi volt a helyzet Magyarországon?

Mohács után a Magyar Királyság bukása a zsidók helyzetét is jelentősen rontotta. Már a törökök is elhurcolták a legjelentősebb budai hitközséget, a kettős királyválasztás mindkét országgyűlése határozatot hozott kiűzésükről. Anyagi okokból ezt nem hajtották végre, bár egyes városok felhasználták az általános zűrzavart a zsidó közösségek kifosztására és elkergetésére! Meg kell állapítani, hogy a katolikusnak maradt nyugati részen rosszabb volt a zsidók helyzete, itt jelentkeztek a szörnyű vérvádak is (Bazin, Nagyszombat). Nem sok idő után tovább szakadt az ország és a három területen különbözőkép-

pen alakult a zsidóság sorsa. Az ország legnagyobb részét elfoglaló török nem sokat törődött az alattvalók vallásával, amennyiben azok pénzügyi kötelezettségeiket teljesítették. Mivel ezt a zsidók vállalták jobb volt a helyzetük – a protestánsokkal együtt – mint a királyi Magyarországon. Érdekes adat a két csoport érintkezésére Thury Farkas Pál ref. lelkész, a tolnai iskola rektora XVI. századi feljegyzése: „A zsidókkal nekem szinte naponta van dolgom, segít ebben valamelyes héber tudásom. Ezt ők vitáikkal gyarapítják.” Sajnos a visszafoglaláskor osztoztak a városok lakosságának tragédiájában, lemészárolták vagy foglyul ejtették őket. A Magyar Királyság megmaradt részén a Habsburgok ellenreformációs politikája a zsidó lakossággal szemben is érvényesült. Már I. Ferdinánd kötelezte őket a sárga folt viselésére, 1647-ben pedig törvényen kívül helyezték a zsidókat. Földesurak – köztük protestánsok – gyakran védelmükbe vették a zsidókat és letelepítették őket birtokaikon, köztük a birodalom más országaiból kiűzötteket, amiből jelentős hasznuk származott. Különleges volt a zsidók helyzete az önálló erdélyi fejedelemségben Ekkor még nagyon kevesen laktak itt, pedig a vallásszabadság hallgatólagosan lehetővé tette befogadásukat. Bethlen Gábor szívesen fogadta a zsidó kereskedőket, 1623-ban privilégiumot adott nekik. Neki és utódainak zsidó orvosai voltak, isztambuli tárgyalásaikon az erdélyi diplomatakat gyakran vették igénybe zsidók szolgálatait, tolmácsi vagy közvetítői minőségben. Elterjedt volt protestáns egyházi körökben a héber nyelv, Apácai Csere János is jól tudott héberül. Kolozsvárott a Farkas utcai református templom szószékére a Tízparancsolat teljes szövege héberül van felírva! Itt kell említeni, hogy a reformáció egyes irányzatai a „Hebraica veritas” elvől kiindulva közeledtek a zsidósághoz. Ők voltak a „zsidózók” vagy „fél-zsidók”, ide sorolhatjuk az erdélyi szombatosokat is. Már Dávid Ferenc püspököt „judaizálás” miatt fogták perbe 1579-ben, mire követőinek egy része áttette az istentiszteletet szombatra. Minden társadalmi rétegben akadtak híveik (25-30.000 fő) mígnem I. Rákóczi György letörte a mozgalmat.

Zsidó-magyar párhuzam

A prédikátorok a törököt Isten büntetésének tekintették, bűnbánatra és megtérésre szólítottak. Gyakran vontak párhuzamot a zsidó és a magyar balsors között. Farkas András 1538-ban így írt: „A zsidó és magyar nemzetről, miképpen az Úristen Izraelnek népét Egyiptomból és hasonló törvényben bévivé Izrael fiait az ígélet földjére, behozá a magyarokat is Magyarországra, kit neveznek vala bő Pannóniának és tejjel-mézzel folyó kövér földnek... Isten sok jó fejedelmet ada Izraelnek, de hogy hátra veték parancsolatját erősen verte őket. Idegen népek dúlták országukat, s őket szomorú bánattal, keserű sirással, éhségben hurcolták az Babylonnak fogságába.” Isten a magyaroknak is „ada jó fejedelmeket, jámbor kerálokat”, de „elfeledkezének Ő nagy jóvoltáról, s bosszúálló ostora reánk szálla, kihozá reánk a hitetlen török császárt, s elveszté sok monostorunkat, mint Jeruzsálemben Salamon templomát s számtalan magyar esék törökök markába”. Bizony a hasonlat kézenfekvő, mindkét népet keleti hódítók gyötörték, igaz hogy két évezred különbséggel.

Héber nyelv és a reformáció

A protestáns bibliafordítók vallották, hogy a Biblia igazán csak eredeti nyelvén, azaz héberül érthető meg. Luther bibliafordításához a Soncino-család nyomdájában az olaszországi Bresciában 1494-ben nyomtatott példányt használta. Erdősi Sylvester János (1504-1551) nyomdász és tanító a bécsi egyetemen tanította a héber nyelvet, Benedi Székely István Világkrónikájában a Talmudra hivatkozik. 1567-es debreceni zsinat ajánlotta a református iskolákban a héber nyelv tanítását „ahol lehet”. Károli Gáspár a héber szövegre támaszkodott nagyhírű bibliafordításában, Heltai Gáspár „zsidóbibliát” szerzett be munkájához. Általános volt a zsidó és magyar nép szenvedéseinek összehasonlítása, a közös balsors okainak emlegetése. A török uralomban Isten sújtó kezét látják, amely sújtja kiválasztott népét, hogy ezáltal jobb útra vezesse. Mélius Juhász Péter és Szenczi Molnár Albert is írt erről. Protestáns részről figyelték a zsidóság belső mozgal-

mait, kommentálták az eseményeket. Jó példa erre a Sabbatai Cvi-féle messiási mozgalom esete. I. Apafi Mihály küldötte, Rozsnyai Dávid így rögzíti ezt: „Hozák császárhoz azt a zsidót, kik ők zsidó királynak lenni hirdettek, kit midőn el lévén rendelve megöletése, törökké lett...”. Teleki Mihály kancellár irattárában latin levél számol be az álmessiás jeruzsálemi fogadtatásáról. A nagybányai iskolai rektor Eszéki István 1667 karácsonyára írt iskoladrámája így gúnyolódik:

„Közelebb az elmúlt harmadik esztendő
Melyben támadt vala egy álnok hitető:
Sabatha Sebi volt a neve, szemfényvesztő.
Mint járatok ezzel, a gyermek is tudgya,
Dolgotok a Török még ma is kacagja,
Neki csak az kellett, hogy tellyék tár-háza.
E vallást cserélvén Török csausszá lött,
Messiás tisztibül hamar kiöltözött...”

Közös szorongattatás Nyugatról

Amikor megkezdődött az ellenreformáció térnyerése, Kollonics érsek többek között katolikussá akarta tenni Magyarországot. A nem katolikus keresztény felekezeteknél a térítést szorgalmazta, a zsidók ellen gazdasági megszorításokat sürgetett. Súlyos adók, bérleti jogok megvonása, a töröktől elfoglalt területekre ne engedjék őket és még más a kitelepülést ösztönző szabályok voltak ezek. Előírta, hogy vétés esetén az egész közösséget büntessék. Külön előírta, hogy ne legyenek tekintettel az őket védő földesurakra. (Ezek akkor még többségükben protestánsok voltak!) 1698-ban a császári biztosok olyan utasítást kaptak, hogy a töröktől felszabadított területen „zsidókat és törököket, továbbá szektás görögöket és rácokat, cigányokat valamint minden eretneket és nem katolikust, akik nem tartoznak a római katolikus egyházhoz, távolítsanak el és semmi módon ne tőrjenek el.” Tehát együtt említik a zsidót a protestánsokkal! Szerencsére elképzeléseit gyakorlati okokból nem teljesen hajtották végre, mindenesetre bizonyos időszakokban a zsidók hullámokban menekültek a katolikussá tett Ausztriából, főleg Magyarországra. Ennek ellenére a

vallásszabadságért küzdő, főleg protestáns kuruc csapatok gyakran támadták és sarcolták a zsidók lakta településeket. Különösen gyászos emlékű Magyarbród 1683-as feldúlása, amikor a török szövettségben Bécs ostromára igyekvő Thököly katonái 113 zsidót öltek meg. Kisebbségi kilengések Rákóczi idejében is előfordultak, pedig a fejedelem tolmácsai és szállítói gyakran zsidók voltak. Utóbbira a Csinom Palkó nótája is utal: „Elkopott a csizmám szára, majd hoz újat a Mózsi” (Feltehetően egy Mózes nevű zsidó kereskedőről volt szó). Később az ellenreformáció terjedése rosszabbította a zsidók helyzetét. Mária Terézia rendeleteket hozott a protestánsok ellen is, a zsidókat kiűzette több városból, rendkívüli fejadót vetett ki rájuk, melynek már az elnevezése is megalázó volt (taxa toleranciális azaz türelmi adó). Ez az adónem az 1848-as forradalomig fennmaradt, II. József is csak a nevét változtatta meg kamarai adóra. Meg kell mondani, hogy a megyék tiltakoztak ellene, bár nem annyira a zsidók védelme okán, hanem mert a rendi jogok ellenére, országgyűlési hozzájárulás nélkül vetették ki. A református többségű Zemplén vármegye indoklásában kifejtette, hogy a zsidók esetleg Lengyelországba szöknek, és ez káros lenne a nemességnek gazdaságilag.

Első kísérletek a zsidók helyzetének rendezésére

II. József édesanyjával ellentétben a vallási türelem híve volt. Már uralkodása kezdetén kibocsátotta ún. Türelmi Rendeletét, amely szabad vallásgyakorlást biztosított a protestánsoknak és a görög-keletieknek, majd pátensekben könnyítette a morvaországi, trieszti és néhány más tartományi zsidók állapotán. 1783 márciusában sor került a magyarországiakra is, a *Systematica gentis Judaicae regulatio* (Rendszabály a zsidó népre vonatkozólag) bányavárosok kivételével mindenütt engedélyezte megtelepedésüket. Igyekezett integrálni őket a társadalomba, iskolákat állított számukra⁴, megtiltotta nekik a szakállviselést (édesanyja pedig külső megkülönböztető jelként épp-

⁴ Kazinczy Ferenc a kassai kerület tanfelügyelője igen pártolta a zsidó iskolaiügyet, mondván: „a tudomány kincseihez mindenkinek joga van”.

hogy kötelezővé tette a zsidóknak). Utóbbi olyan ellenállásba ütközött a zsidó közösségek részéről, hogy egy hónap múlva visszavonták! Alatta kapták a zsidók német vezetékneveiket. Az 1790-es országgyűlés megerősítette II. József türelmi rendeletét, sőt eltörölve a magánvallásgyakorlat fogalmát nyilvánossá tette a protestáns vallásgyakorlatot. Ez némi reményt villantott fel a zsidóság számára is, amelyet a jogokat kapott protestáns értelmiségiek is erősítettek. Nagyváthy János (1755-1819) végzett teológus „A tizenkilencedik században élt igaz magyar hazafinak örömőrái” című munkájában, valamint a szintén református felsőőri Osvald Zsigmond (1748-1825) „Az igaz hazafi, kinek tulajdonságait együgyű beszédbe foglalta egy hazája és nemzete javát óhajtó szív” című röpiratában már javasolta a zsidók egyenjogúsítását. Hajnóczy József 1790-es latin értekezésében ugyanezt követelte, valószínűleg ő volt a zsidó által az országgyűlésnek beadott hasonló tárgyú kérelem szerzője. Erre az időre tehető a chaszidizmus bizonyos térhódítása a Kárpát-medence északkeleti részén. Cadikjak, az ún. Csodarabbik, nagy tiszteletben részesültek a keresztény lakosság részéről is. Egy történet szerint a gyermek Kosuth Lajost betegsége alatt édesanyja elvitte sátoraljaújhelyi Mose Teitelbaumhoz, aki zsoltárverset mondott nevére: „Zászlót adtál tisztelői kezébe, hogy lobogtassák az igazság (koset) nevében”. Búcsúzóul megjósolta, hogy nagy ember lesz belőle.

Az emancipáció mellett

A reformkorban egyre gyakrabban felmerült az zsidók egyenjogúsításának ügye. Politikusoknak állást kellett foglalniuk e kérdésben és a parlament hozzászólásokból úgy tűnik a protestánsok – talán emlékezve a múltban őket ért sérelmekre – inkább hajlottak ennek megadására. Hazai zsidóság részéről is egyre erőteljesebb lett a felvilágosodás, egyházi reformtörekvések jelentek meg és ez együtt járt a magyarosodással, a magyar irodalmi nyelv elsajátításával – hiszen valamilyen szinten minden zsidó beszélt magyarul és alkalmazásával, néha már a zsinagógákban is. E vitákban sok protestáns vallású helyi politikus a zsidók mellett szólalt fel. Így Dubraviczky Simon

(1791-1849) pestmegyei alispán elsőnek kezdeményezte a zsidók emancipációját. 1840-es országgyűlési követeknek erre adott utasítást, sőt már három évvel azelőtt így instrualta őket: „...zsidó vallás a bevett vallások közé számítassék, hívői egyenjogúak legyenek, sőt ha arra érdemesek, nemesi rangot is kaphassanak.” Ő későbbi működésében is bátran síkraszállt a zsidóság mellett, ennek személyes okai is voltak: az 1838-as árvíz alatt a pesti vármegyeházán látta zsidók buzgóságát a károsultak megsegítésében és tápiószelei birtokán nagyobb zsidó közösség élt, akikkel jó kapcsolatokat ápolt. Török Pál (1808-1883) pesti református lelkész, később püspök, már 1839-es kinyomatott prédikációjában pártolta „az elnyomatott és most szabadulásért esdeklő izraeliták nehéz ügyét” utalva a francia és amerikai példára. Evangélikus kollegája, Székács József (1809-1876) templomában az üldözött zsidót a keresztény vallás, a szeretet vallása kigúnyolásának nevezte. Deák Ferenc, a zalai követ is ellenezte a diszkrimináció fenntartását: „Még oda jutunk talán, hol Anglia volt egykoron, hol a zsidóknak csak sárga kalapot volt szabad viselni...”. Nemcsak az ellenzék állt ki a zsidók egyenjogúsításáért. Gróf Zay Károly konzervatív politikus, az evangélikus egyház főfelügyelője is támogatta a törvényjavaslatot. Nem a legjobb példa, de ezekben az évtizedekben megnőtt a kikeresztelkedett zsidók száma és közülük már voltak, akik protestáns felekezeteket választottak. Talán legismertebb közülük Moses Bloch aki 1842-ben követte a két évvel előbb kálvinistává lett Wodianer Móricz nagykereskedő példáját. Ballagi Mórként az egykori jesivai növendék fényes egyházi karriert futott be. Tanára a református teológiai akadémiának, vallási közlönyt alapított és szerkesztett. Fia már antiszemita lett. Saphir Móricz újságíró és irodalom 1843-tól protestáns.

Zsidók részvétele az 1848-49-es forradalomban és szabadságharcban

Már a március 15-i eseményekben sok zsidó jelen volt, ezt a korabeli szemlélők is megállapítják. Szívesen látták őket, Jókai és Petőfi különösen. Táncsics, akinek kiszabadítói között egyharmadra becsülték a zsidók arányát, később elfogadta volna egy zsidó nemzetőr

zászlóalj parancsnoki tisztségét. Önzetlenségére jellemző, hogy a pénzt, amellyel vagyonos pesti zsidók akarták támogatni élete újradzsidósítását a börtön után, nem fogadta el. Ekkortájt megerősödtek a zsidóságban belüli vallási reform-mozgalmak, szombat helyett vasárnapot akartak ünnepelni és éppen Táncsics adott magyar nevet egyetüknek, ingyen magyar nyelvi oktatást ígérve nekik. Sajnos néhány nap múlva a csőcselék egyes városokban rátámadt az egyenjogúságot remélő zsidó lakosokra. Pogromszerű jelenetek játszódtak le, noha minden politikai tényező elítélte a rendbontásokat, pl. az általunk említett Török Ferenc tiszteletes befogadta templomába (a mai Kálvin téren) az Orczy-ház menekülő lakóit, üldözőiket pedig szablyával a kezében kérészetlen szavakkal kergette el. A zavargások leverésében kitűntek a gróf Ráday Gedeon vezette nemzetőrök. Pozsonyban és környékén volt legerősebb a pusztítás, itt sok szlovák vett részt benne. Erős volt a hasonlóság az orosz pogromokkal, erről a képek is tanúskodnak, a keresztény lakosok az ablakba kitett keresztelékkel, szentképekkel próbálták otthonaikat megóvni. Pesten egy rabbi felkereste Petőfit, aki mindig barátságos volt a zsidókhöz és kérte, hogy a Nemzeti Múzeum előtt mondjon beszédet a zsidók mellett. A költő vállalta volna, bár inkább Vasvárit ajánlotta, de amikor a rabbi pénzt ajánlott fáradságáért megsértődött és kidobta. A fenyegetett zsidók egy része Amerikába készült, de hangulatukat jellemzi, hogy magyar könyveket akartak magukkal vinni. Az 1848. évi XX. törvénycikk komoly vallási változásokat hozott, bevett vallásnak nyilvánította az unitárius felekezetet, de a zsidókat kihagyta. Amikor ezt egy követ szóvá tette Kossuth így válaszolt: „e népfaj közül tömérdek áldozatul vetni ellenségeik dühének”.⁵ Csak a szabadságharc végén került sor az egyenjogúság kimondására, bár Tóth Lőrinc, komáromi képviselő, már májusban elő akarta terjeszteni a törvényjavaslatot, amelynek kidolgozására a kormány Csengery Antalt, Kemény Zsigmondot és Kuthy Lajost kérte fel. (Mindhárman reformátusok). Javaslatukat az

⁵ Pedig, mint Baltazár Dezső püspök kimutatta az 1895-ös recepció törvény fogalmazása lényegileg megegyezik az 1848-sal.

ekkor már Szegedre menekült Nemzetgyűlés egyhangúlag elfogadta, amiben közrejátszott az a köztudott tény, amelyet a szintén református Szemere miniszterelnök is hangsúlyozott: „Nincs még egy faj, amely több energiát és hűséget mutatott volna a mi harcunkban mint a zsidó”. Ezek az emlékek 1867-ben megkönnyítették az egyenjogúsítás elfogadtatását a közvéleményben és a képviselőházban. Tudták ezt az osztrákok is, a megtorlás nem maradt el. Halálos ítéletek, hatalmas sarc sújtotta zsidó hitközségeket, sokan követték Kossuthot az emigrációba köztük Helfy Ignác, „Kossuth palatinusa”, aki visszajött és protestáns lett. Teljesen azért nem lehetett a régi helyzetet visszaállítani, gazdaságilag a zsidók jobb pozíciót szereztek, a hadisarcot Ferenc József már 1850-ben visszaadta a zsidó iskoláztatás céljára (Ebből létesült később a modern rabbiképző intézet is). A Bach-korszak után ismét megindult a magyarosodás, napirendre került az egyenlőség kérdése. Ezt érdekes módon a konzervatív zsidók nem akarták, utólag úgy tűnik joggal félték az asszimiláció felerősödésétől.

1867. évi XVII. törvénycikk: az „izraeliták” egyenjogúak

Kiegyezéskor gondoskodtak a zsidóságról is. Több mint félévszázados küzdelem eredményeképpen a Képviselőház egyhangúan, a Felsőház négy ellenszavazattal elfogadta a zsidó vallású lakosok egyenjogúsítását „polgári és politikai jogok tekintetében”. Ez azt jelentette, hogy a felekezet nem lett egyenlő a többivel! Erre csak 1895-ben került sor. Eltörölték a középkorból fennmaradt megalázó esküformát is, amelyet a zsidónak bíróságnál, hivatalos helyen le kellett tennie, a szombatosok nyíltan zsidó vallásra térhettek. Elhárultak az akadályok mindenfajta gazdasági tevékenység elől, mehettek egyetemre, értelmiségi pályára. Sajnos ez bizonyos idő után irigységet keltett, nálunk is megjelent a faji alapú zsidóellenesség, az antiszemitizmus. Fellángolt a gyűlölet a hírhedt tisaeszlári per nyomán. 15 zsidóra várt igazságtalan ítélet, amikor Eötvös Károly, ősi nemesi református család sarja, jogi tudásával megmentette őket. Később még fel-felbukkant a vérvád, Hamar István a Protestáns Szemlében fellé-

pett ellene.⁶ Az antiszemitizmus gyengült, politikailag visszaszorult, de mindig jelen volt. Az első világháború alatt megerősödött, noha zsidók tömegei küzdöttek vállalva a frontokon keresztény bajtársakkal, a hadigazdaság pedig nem működött volna nélkülük. Tisza István nyilatkozata szerint Weisz Manfréd gyáranak termelése egy évvel halasztotta el az összeomlást. A tartalékos tisztek egyhatoda volt izraelita, Hazai Samu hadügyminiszter csak a Ludovikán keresztelkedett meg. A hadiszállítók visszaélései, a háborús nyomor miatt azonban bűnbakot kerestek és előtérbe került a „zsidókérdés”. A Protestáns Szemle már 1914-ben több cikket közölt erről sokatmondó címmel: „Mikor a zsidó antiszemita”, „Antiszemitizmus?”.

Megjelenik a zsidókérdés

1917-ben Ágoston Péter szociológus vihart kavart „A zsidók útja” című könyvével amely objektív hangon, de lényegében kritizálta a belölvadni nem akaró zsidóságot. Munkáját Baltazár Dezső (1871-1936) tiszántúli református püspök az Egyenlőség zsidó felekezeti lapban –amelynek fiatal korában munkatársa volt – keményen bírálta. Zsidósággal kapcsolatos véleménye –amelyet egész életében vállalt és hangoztatott kitűnik soraiból: „Az antiszemitizmus az érzés dolga, s az érzések között is az irigysége. Nem a zsidók rossz tulajdonságainak anyaga, hanem jó tulajdonságaik összessége az alapja. A jó tulajdonságok eredményeiben találta meg az irigység a maga alapját...”. Egyszer így fordult a zsidókhoz: „Hitem fájának lombkoronája a kereszténység napjától veszi az életet, de gyökereivel az Ószövetség őseirejű talajába fonódik bele.” A zsidókérdés egyre élesebb lett. 1917 nyarán a Huszadik Század című folyóirat vitát rendezett róla, körkérdésére értelmiségiek sora válaszolt. Református részről Haypál Jenő budapesti lelkész, Zoványi Jenő, Lencz Géza és Ravasz László professzorok ragadtak tollat. Lencz Géza egyértelműen a zsidók mellett tette le a garast: „A zsidóság múltja inkább szimpátiát mint anti-

⁶ 1913. okt. 16. Bethlen Gábor Kör: „Az ótestamentumi véres áldozatok és azokban a vér jelentősége” (felolvasás).

pátiát kelthet... Fordult elő a történelem folyamán zsidó nemzeti kérdés ellentétben a magyar nemzeti eszmével vagy nemzeti céljaink akadályaként?” Következtetése: a zsidóságnak a protestantizmussal együtt kell haladnia. „Együtt kell küzdenünk és együtt győznünk”. Ravasz László teljesen ellentétesen nyilatkozik. A zsidókat fajnak tekintti, beolvadásukat követeli. Egyébként a vitában megszólalók többsége nem volt ezen az állásponton, többségük tagadta, hogy zsidókérdés egyáltalán létezik. Hát a következő évek nem ezt mutatták! Már a háború végén, különösen a nemzetiségi vidékeken megtámadták a zsidó üzleteket, raboltak fosztogattak. A forradalmak sok áldozatot szedtek a vagyonos zsidó polgárok köréből, utána a fehérterror a proletárdiktatúra zsidó vezetőire hivatkozva válogatás nélkül gyilkolta a zsidókat. Numerus clausus korlátozta egyetemi tanulásukat, sok tehetségtől fosztva meg az országot. Szilárd Leó visszaemlékezéseiben írja, hogy amikor 1919 őszén be akart menni műegyetemi órájára, felheccelt egyetemi hallgatók, mint zsidót elzavarták. Erre elment a Kálvin téri református templomba és megkeresztelkedett. Másnap már keresztényként próbálkozott, de diáktársai lerugdalták a lépcsőn, mire külföldön folytatta tanulmányait, amelynek eredménye ismert. Lassan állt helyre a törvényes állapot. Egyik szomorú eset volt a Löw Immanuel ügy, amely azonban alkalmat adott Baltazár Dezsőnek bátor kiállásra. Miről is volt szó? 1920 tavaszán, Budapesten meggyilkoltak egy szegedi zsidó mérnököt. Holland újságírók cikket írtak erről, benne Löw Immanuel szegedi rabbi nyilatkozatával, amelyben állítólag helyeselte Magyarország felosztását. Erre letartóztatták és több mint két hónapig börtönben tartották, utána majd egy évig házi őrizetben volt, ekkor törölték a pert. Nagy volt vele a szolidaritás, zsinagógájában egyszer Baltazár Dezső tartott helyette istentiszteletet. Ő későbbiekben sok jelét adta zsidóbarátságának, egyszer amikor egy kis faluba látogatott, az ottani zsidók panaszkodtak neki, hogy még rabbijuk sincs. „Nem baj, csak szóljatok, ha valami bajotok van” – mondta nekik. „Elmondhatjátok, hogy nincs rabbitok, de van püspökötök!” – vigasztalta őket. Baltazár Dezsőt 1936-ban bekövetkezett halála megmentette attól, hogy látnia kelljen a későbbi zsidóüldözést, amely ellen bizonyára végsőkig küzdött volna.

Állásfoglalások a nemzetiszocializmusról

Református egyházi tényezők évekig tartózkodtak a náci rendszer elítélésétől. A Debreceni Protestáns Lap 1936-ban így írt: „A nemzetiszocialista állam nem jobb keresztyén semmivel sem, mint a parlamentáris formájú államok. De nem is mondható rosszabbnak azoknál.” Nem ítélték el a Kristályéjszakát sem, csak később Pákozdy László, Bereczky Albert és Czeglédy Sándor figyelmeztettek a veszélyre. Helytelenítették a vallásoktatás eltörlését, a vasárnapi rendezvényeket. „Félő, hogy előbb-utóbb a reformációtól, sőt az evangéliumtól megmentik Luther népét.” Révész Imre püspök 1939-es újévi nyilatkozata már pártfogásba vette a zsidókat: „Igazságtalanságok és embertelenségek (igazában: istentelenségek) ellen pedig a magyar református lelkiismeretnek Krisztus nevében még akkor is tiltakoznia kell, hogyha azokat Krisztushoz meg nem tért, de a tízparancsolatot becsületesen megtartó zsidó családok tagjain követtetnek el...”. Általában óvott a fajelmélettől, mert „a fajok lefelé való osztályozása” a magyarságot is veszélyezteti.

A zsidótörvények

Az első zsidótörvényt a keresztény egyházak vezetői egységesen megszavazták. Mentségük lehet, hogy – talán a pogromtól, az utcától való félelmükben – a felsőház zsidó tagjai is! Ravasz László püspök viszont egy beszédben indokolta szavazatát, amelyben lényegében támadta a magyar zsidóságot. Azért ő is érezhette, hogy nincs teljesen rendben ez a dolog, mert amikor beszéde után valaki kérte, hogy elsőnek gratulálhasson szavaihoz, szomorúan az válaszolta, hogy csak második lehet a sorban: „Elsőnek az ördög gratulált, hogy ezt elkezdtük!” Noha ekkor megígérték, hogy nem lesz több, egy év sem telt el és jött a második, szigorúbb zsidó törvény. Míg az előző csak „az egyensúly biztosítását” szolgálta, ez már nyíltan „a zsidó térfoglalás korlátozásáról” rendelkezett. Ravasz László így indokolta megszavazását: „Az asszimiláció elvileg lehetetlen, a zsidó lélek sohasem lesz más, mint zsidó lélek... A törvényhozásnak nem szabad az egyéni

sérelmekre és sebekre nézni”. Később a Lelkészegyesület című lapban kifejtette, keresztényellenesnek tartja, de „kivételes helyzet kivételes intézkedéseket kíván”. Kifogásolta viszont, hogy nem különböztetik meg eléggé a megkeresztelt zsidókat a hitükben maradtaktól. Talán ennek köszönhető a harmadik zsidótörvény elutasítása az egyházfők által, a közös protestáns nyilatkozatot Révész Imre tiszántúli református püspök fogalmazta. Ravasz László a Felsőházban élesen elítélte a vegyes házasságok megtiltását. Mások is látták a veszélyt. Karner Károly a keresztyén egyházak összefogását kérte az „Isten elleni front” államai, amelyek közt a fasiszta Itáliát és a Harmadik Birodalmat is említi megfélemezésére (Protestáns Szemle 1938. 296.o.) Voltak olyanok, mint Csia Sándor református lelkész, a Bibliamúzeum vezetője, aki többször publikált barátságos cikkeket a zsidó sajtóban.

Embermentés a vézskorszakban

A német megszállás új helyzetet hozott, már nemcsak megalázás és kifosztás fenyegette emberek százazreit, hanem az életükről volt szó, a protestáns egyházak főleg az áttért zsidókért aggódtak. Nagyon sokat tett Ravasz püspök, aki már 1944. április 3-án felmentést kért Jaross Andor belügyminisztertől számukra a sárga csillag viselése alól. Később is nagy aktivitást fejtett ki az üldözöttek érdekében, megpróbálta elérni az egyházak együttes fellépését – eredménytelenül. Viszont valószínűleg részük volt a budapesti deportálás meghiúsításában. Sokat tettek egyes lelkészek és szervezetek, akik közül ki kell emelni a protestánsok lett zsidók Jó Pásztor Bizottsága munkáját. Ők először a munkaszolgálatra behívott „zsidónak minősülő” protestánsok szolgálatát igyekeztek megkönnyíteni, később kiszélesítették a kört. A Skót Miszsió vezetője, Jane Haiting, Auschwitzban életével fizetett bátor tevékenységéért. Sztehlo Gábor evangélikus lelkész gyermekek tömegét mentette meg, Bereczky Albert Pozsonyi úti református templomában sokaknak nyújtott oltalmat, antedatált keresztleveleket állított ki. Más református templomokban is rejtegettek embereket, családokat, pl.

Angyalföldön, vagy a Szabadság téren. Nehéz lenne felsorolni⁷ mindet. Az így megmentettek száma ezrekre tehető.

A háború után

Megrázó volt a pusztulás méreteinek megismerése, a deportáltak beszámolóit. Ezt a megrendültséget tükrözi Révész Imre püspök megnyitó beszéde a visszatért deportáltak javára rendezett hangversenyen (Debrecen, 1945. május 6.), amelyben az „antiszemitizmus rohadat kovászának kipusztítására” és a hazatérő deportáltak szívünkre ölelésére buzdított: „Meg kell osztani velük a legutolsó sovány falatot is”⁸. Hasonló szellemű a Bereczky Albert kezdeményezésére született Országos Református Szabad Tanács nyilatkozat (Nyíregyháza 1946. aug. 14-17), amely elítélve az antiszemitizmust továbbmegy: „Még kétségtelenül, bár de most Isten színe előtt bocsánatot kérünk a magyar zsidóságtól”. Sajnos ez nem lett az egész egyház hivatalos bocsánatkérésévé, mert a lelkészegyesület gyűlése nem szavazta meg, Ravasz László sem értett egyet vele. Viszont a zsidóság és a református egyház kapcsolatáról 1990-ben megjelent nyilatkozat idézi ezt, felelősségről és bűnbánatról beszélve. Egyéb részeiben szól a közös gyökerekről és fontosnak tartja a kapcsolatok tisztázását. Születtek később közös nyilatkozatok az izraelita-református felekezeti közötti együttműködésről. Érdekes, hogy van egy hitközségi szabály, hogy az eladott zsinagóga épületet (sajnos sok van ilyen!) azonos feltételek esetén inkább a protestáns jelentkezőnek kell eladni.

⁷ Szándékosan nem írom, hogy „zsidókat”, mert zömmel áttérteket vettek védelmükbe. Mentésükben résztvevő lelkészek zöme is zsidó származású, pl. Éliás József.

⁸ Tildy Zoltán ref. lelkész, első köztársasági elnök is hasonlóan nyilatkozott, különösen a cionistákat pártolta. Zsidószármazású vejét a kommunisták végezték ki.

FORRÁSOK

- Komoróczy Géza: A zsidók története Magyarországon. Kalligram kiadó, Pozsony 2012
- Nagy Antal Mihály: Örök szövetség Kálvin János Kiadó, Budapest 1995
- Randolph L. Braham: A népirtás politikája Belvárosi Könyvkiadó, Budapest 1997
- Magyari István: Az országokban való sok romlásoknak. Magyar helikon, Budapest 1979
- Károli Gáspár: Két könyv – melyből megérthetni mi az oka Magyarország romlásának. Vajthó László Magyar Irodalmi ritkaságok 5., Budapest 1931
- Korabeli református és zsidó felekezeti sajtó

Riszovannij Mihály¹:Schnitzer Ármin és Pap Gábor barátsága –
a Schnitzer-emlékiratok tükrében

Prof. Dr. Schweitzer József főrabbi emlékére

A vallásközi párbeszéd széles spektrumán különleges helyet foglalnak el a személyes kapcsolatok, barátságok a különböző egyházak neves és kevésbé neves képviselői között. Konferenciánk szervezői arra kértek fel, hogy a hely szelleméhez méltón elevenítsem fel két, Komáromhoz szorosan kötődő egyházi több mint száz évvel ezelőtti, de jelentőségében, sőt: szépségében máig tanulságos baráti kapcsolatot. Schnitzer Ármin főrabbi és Pap Gábor református püspök barátságáról van szó. Előadásom apropója továbbá az, hogy a Komáromi Zsidó Hitközség felkutatva és rögtön két fordításban, szlovákul és magyarul is kiadta Schnitzer eddig lappangó, csak néhány által idézett emlékiratait,² melyek annak idején Bécsben, 1904-ben jelentek meg *Jüdische Kulturbilder – aus meinem Leben* címmel. Ez a visszaemlékezés pedig részletesen tárgyalja a rabbi és a püspök barátságát – az előbbi szemszögéből. E szubjektív, de autentikus forrás segítségével szeretném feleleveníteni ezt a baráti kapcsolatot, gazdagon idézve Schnitzer – immáron mindenki számára magyarul is elérhető – visszaemlékezéseiből.

¹ Dr. Riszovannij Mihály, egyetemi docens, a Nyugat-Magyarországi Egyetem Bölcsészettudományi Főiskolai Karának oktatója. E-mail: riszov@btk.nyme.hu
Az előadás elhangzott a Selye János Egyetem IX. Nemzetközi Tudományos Konferenciája Teológiai Szekciójában, Komáromban, 2017. szeptember 12-13-án

² A könyv a konferencia ideje alatt készült el, s 2015-ben jelent meg *Zsidó kultúrképek – az életemből* címmel. Fordította és a jegyzeteket készítette: Riszovannij Mihály. Kiadta a Komáromi Zsidó Hitközség. Az idézeteknél megadott oldalszámok a kiadásra vonatkoznak.